

НАУКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL

Круговий Д.С., аспірант

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Мета статті полягає у формулюванні авторської інтерпретації права на справедливий суд. У статті автором здійснено комплексне дослідження наукової інтерпретації права на справедливий суд як одного з фундаментальних конституційних прав людини і громадянина, що має ключове значення для функціонування правової держави й утвердження принципу верховенства права. Автором обґрунтовано, що це право передбачає ефективне функціонування реальних механізмів його реалізації, які охоплюють незалежність і безсторонність судової влади, доступність правосуддя, рівність сторін, публічність судового розгляду, дотримання розумних строків, належну мотивацію судових рішень та забезпечення їх виконання. Дослідження побудоване на ґрунтовному аналізі різних наукових позицій вітчизняних правників. Автором наголошено на системному характері проблем у сфері реалізації права на справедливий суд - від надмірної тривалості провадження і процесуального формалізму до кадрового дефіциту та корупційних ризиків. Особливу увагу приділено сучасним викликам, що постали перед судовою системою України у зв'язку з воєнним станом, збройною агресією, гібридною війною та необхідністю відновлення правосуддя на деокупованих територіях. У статті наголошено, що в цих умовах право на справедливий суд набуває додаткового змістового виміру, виступаючи індикатором спроможності держави гарантувати правовий порядок і захист прав людини навіть у надзвичайних ситуаціях. У науковій роботі охарактеризовано морально-етичний вимір права на справедливий суд, що ґрунтується на принципах чесності, об'єктивності і пропорційності, та підкреслює необхідність гармонійного поєднання юридичної форми та змістовної справедливості. Резюмовано, що у контексті євроінтеграційних прагнень України забезпечення права на справедливий суд розглядається як ключовий показник правової зрілості держави. Зроблено висновок, що право на справедливий суд є не тільки конституційною нормою та міжнародно-правовим зобов'язанням, але й ключовим елементом механізму забезпечення верховенства права, правової визначеності і стабільності суспільних відносин. Його ефективна реалізація можлива виключно за умови комплексної взаємодії правових, організаційних, інституційних та культурно-ціннісних чинників, що в сукупності формують правову систему демократичної, соціальної та правової держави.

Ключові слова: право на справедливий суд, конституційні права, судочинство, права і свободи людини й громадянина, конституція України, воєнний стан, збройна агресія, право на судовий захист.

The purpose of the article is to formulate the author's interpretation of the right to a fair trial. In the article, the author has conducted a comprehensive study of the scientific interpretation of the right to a fair trial as one of the fundamental constitutional rights of a person and a citizen, which is of key importance for the functioning of a legal state and the establishment of the principle of the rule of law. The author substantiates that this right provides for the effective functioning of real mechanisms for its implementation, which include the independence and impartiality of the judiciary, accessibility of justice, equality of parties, publicity of the trial, compliance with reasonable deadlines, proper motivation of court decisions and ensuring their implementation. The study is based on a thorough analysis of various scientific positions of domestic lawyers. The author emphasizes the systemic nature of the problems in the field of implementation of the right to a fair trial - from the excessive duration of proceedings and procedural formalism to staff shortages and corruption risks. Particular attention is paid to the modern challenges facing the judicial system of Ukraine in connection with martial law, armed aggression, hybrid war and the need to restore justice in the deoccupied territories. The article emphasizes that in these conditions the right to a fair trial acquires an additional substantive dimension, acting as an indicator of the state's ability to guarantee legal order and protect human rights even in emergency situations. The scientific work characterizes the moral and ethical dimension of the right to a fair trial, which is based on the principles of honesty, objectivity and proportionality, and emphasizes the need for a harmonious combination of legal form and substantive justice. It is summarized that in the context of Ukraine's European integration aspirations, ensuring the right to a fair trial is considered a key indicator of the legal maturity of the state. It is concluded that the right to a fair trial is not only a constitutional norm and an international legal obligation, but also a key element of the mechanism for ensuring the rule of law, legal certainty and stability of social relations. Its effective implementation is possible only under the condition of a complex interaction of legal, organizational, institutional and cultural-value factors, which together form the legal system of a democratic, social and legal state.

Key words: the right to a fair trial, constitutional rights, judicial proceedings, human and civil rights and freedoms, the Constitution of Ukraine, martial law, armed aggression, the right to judicial protection.

Актуальність теми. Право на справедливий суд є одним із фундаментальних конституційних прав людини і громадянина, що відіграє ключову роль у формуванні правової держави та утвердженні принципу верховенства права. Його значення не обмежується суто процесуальними гарантіями, а забезпечує реальну можливість кожної особи отримати ефективний, неупереджений і своєчасний захист своїх прав, свобод та законних інтересів у судовому порядку. Це право є визначальним чинником довіри суспільства до судової влади, стабільності правопорядку та легітимності всієї системи публічної влади.

Беручи за основу конституційно-правові основи, справедливість судового розгляду не є абстрактним ідеалом, а конкретним, юридично забезпеченим стандартом, що має чітке нормативне закріплення як у національному законодавстві, так і в міжнародно-правових актах, зокрема у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. В Україні це право гарантоване Конституцією України і конкретизується процесуальним законодавством, але на практиці його реалізація залишається однією з найбільш дискусійних і проблемних сфер, особливо в умовах трансформації судової системи, три-

ваючих судових реформ і впливу зовнішніх та внутрішніх викликів. Так, в умовах збройної агресії, зростання правових конфліктів, гуманітарної кризи та необхідності відновлення зруйнованої інфраструктури правосуддя на деокупованих територіях - право на справедливий суд набуває додаткового виміру. Воно стає індикатором спроможності держави гарантувати верховенство права навіть у надзвичайних обставинах та зберігати правові орієнтири для суспільства.

Окремо варто зауважити, що особливої актуальності дослідження набуває у контексті євроінтеграційних процесів України. Одним із ключових критеріїв наближення національної правової системи до стандартів Європейського Союзу є забезпечення незалежності та безсторонності судової влади, прозорості процедур та реального доступу до правосуддя. Право на справедливий суд забезпечує зв'язок між формально закріпленими правами і свободами та їх фактичною реалізацією. Без ефективного механізму судового захисту решта прав людини залишаються декларативними. Саме тому розуміння поняття цього права має як теоретичне, так і практичне значення для конституційного правопорядку України.

Стан дослідження. Проблематикою визначення конституційного права на справедливий суд займалися тією чи іншою мірою ряд вчених. Вагомий внесок у розробку теоретико-правових основ даного питання зробили науковці різних галузей права - конституційного, адміністративного, кримінального процесуального, цивільного процесуального, міжнародного права та загальної теорії держави і права. Серед них доцільно, насамперед, назвати таких: О. В. Андрієвська, Г. І. Бережанський, І. С. Гриценко, Н. М. Грень, І. С. Гриценко, В. В. Городовенко, Ю. М. Грошевий, Є. О. Качанов, М. І. Козюбра, В. В. Комаров, У. З. Корун, Р. О. Куйбіда, О. А. Кучинська, О. В. Лемак, В. В. Михайленко, Д. М. Притика, М. А. Погорельський, О. Б. Прокопенко, Х. Б. Романів, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, О. В. Скрипнюк, С. В. Степанова, О. С. Ткачук, Е. Л. Трегубов, Г. О. Христова, Т. А. Цувіна, Н. В. Шелевер, О. Г. Шилю, В. І. Шишкіна та інші. Попри значний обсяг наукових напрацювань, питання конституційного права на справедливий суд зберігає свою актуальність і дискусійність, оскільки переважна частина наявних досліджень зосереджена на його розгляді крізь призму інших галузей права. Також доцільно відмітити, що переважна частина наукових досліджень зосереджується на вивченні проблематики права на справедливий суд як елементу права на суд або ж окремих елементів самого права на справедливий суд. Хоча ці аспекти безперечно мають важливе значення, вони не дають змоги повною мірою розкрити поняття та конституційно-правову природу досліджуваного явища.

Мета дослідження - сформулювати авторську інтерпретацію права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є одним із основоположних у сучасних цивілізованих державах. Його законодавча регламентація, система гарантування та забезпечення визначають стан і рівень розвитку правової культури у суспільстві [1, с. 191]. Визначення рівня розвитку правової культури через призму системи гарантування і забезпечення права на справедливий суд цілком узгоджується з концепцією верховенства права у його матеріальному вимірі. Адже мова йде не про номінальне закріплення цього права в тексті Основного Закону, а про наявність реальних механізмів його реалізації - від незалежності судової влади та процедурної рівності сторін до ефективних способів оскарження і виконання судових рішень.

Як стверджує Г. О. Христова, право на справедливий судовий розгляд належить до позитивних прав людини, які визначаються як права, що закріплюють позитивний аспект свободи, і їх реалізація неможлива без відповідної забезпечувальної діяльності з боку державних інституцій [2, с. 22]. Право на справедливий суд передбачає формування незалежного і кваліфікованого суддівського корпусу, забезпечення належних умов для роботи судів, доступності правової допомоги та створення ефективних процедур оскарження. Відсутність зазначеного або лише формальний характер призводить до фактичної неіснуючості цього права, навіть за наявності його формального закріплення.

На думку С. В. Степанової, право на справедливий суд належить до фундаментальних прав людини та є невід'ємною складовою правової системи демократичної держави. Ефективне функціонування судової системи забезпечує як «формальне», так і «фактичне» верховенство права. При цьому саме принципи верховенства права, правової визначеності та належного здійснення правосуддя формують концептуальну основу зазначеного права. Реалізація права на справедливий суд виступає базисом правової системи в цілому та гарантує належний захист усіх інших прав людини [3, с. 29]. Підхід зазначеної нами вченої підсилює наукове розуміння права на справедливий суд як ключового елементу конституційного

ладу та демократичного суспільного устрою загалом. Він акцентує увагу на необхідності системних реформ, спрямованих на усунення розриву між формальними гарантіями та їх фактичною реалізацією, а також на пріоритетності судової влади як гаранта верховенства права.

Право, будучи своєрідною «нормою, що регулює політичну комунікацію», покликане виконувати функцію «критерію справедливості». Для усвідомлення сутності права необхідно встановити його зв'язок з іншими суспільними явищами та з'ясувати джерела його походження. У наукових працях наголошується, що сама назва терміна походить від латинського *justitia* - «правда, справедливість», що уособлює право як «мистецтво добра», «рівності та справедливості». Відтак, подібно до будь-яких регулятивних норм, правові відносини відображають у собі уявлення про належне та справедливе. Символічним є й те, що слово «право» в українській мові споріднене зі словами «правда», «правильно» та «справедливість» [4, с. 255-256, 193, 263]. Вказана інтерпретація співзвучна з ідеями сучасного конституціоналізму, в якому право виступає не системою норм, а універсальною платформою для досягнення суспільного консенсусу. У контексті права на справедливий суд це означає, що його забезпечення вимагає гармонійного поєднання юридичної форми і морального змісту, а отже - синтезу правової визначеності й етичної обґрунтованості судових рішень.

Як слушно зауважує Добблер Кертіс, право на справедливий суд (судовий розгляд) становить фундаментальну і невід'ємну процесуальну гарантію, без якої реалізація інших прав, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, була б неможливою. Цю позицію неодноразово підтверджував у своїй практиці Європейський суд з прав людини, підкреслюючи, що зазначене право охоплює значний обсяг інших процесуальних прав, а також гарантії їх ефективного здійснення [5, с. 10]. Так, право на справедливий суд охоплює широкий спектр процесуальних гарантії - від принципу рівності сторін і змагальності процесу, права на публічний розгляд справи упродовж розумного строку, до забезпечення незалежності та безсторонності суддів, а також належної мотивації судових рішень. Такий обсяг гарантії формує багаторівневу структуру цього права, що унеможливає його звуження до тлумачення чи формального застосування. Тож, вказане свідчить про те, що забезпечення цього права повинно розглядатися як пріоритет державної політики у сфері правосуддя, а його порушення - як загроза всій системі захисту прав і свобод людини.

Н. М. Грень, посиляючись на позицію Європейського суду з прав людини, сформульовану у рішенні у справі «Голдер проти Великої Британії» (1975 р.), наголошує, що сама концепція права на справедливий суд втрачає свій сенс та практичну ефективність, якщо вона не охоплює гарантію розгляду справи по суті. Іншими словами, складовою права на справедливість є право на доступ до суду, яке розуміють як можливість особи безперешкодно ініціювати судовий розгляд без необхідності отримання спеціальних дозволів, дотримання додаткових формальних процедур, проходження обов'язкових досудових механізмів врегулювання спору чи виконання інших обтяжливих вимог для заявника [6, с. 134]. Тобто, право на справедливий суд втрачає будь-яку практичну цінність, якщо воно не передбачає безумовної і реальної можливості звернення особи до суду для розгляду справи по суті. Мова йде про те, що гарантії процесуальної справедливості набувають значення виключно за умови, що судовий механізм є доступним від самого початку, а не після подолання низки формальних або процедурних бар'єрів. Наведена вище позиція підкреслює, що доступ до суду є невід'ємною складовою принципу верховенства права, закріпленого у статті 8 Конституції України, і має тлумачитися як складова частина права на судовий захист

(стаття 55 Конституції України). Таким чином, аргументація Н.М. Грень слугує вагомим обґрунтуванням для необхідності збереження максимальної відкритості судової системи для громадян та мінімізації штучних бар'єрів доступу до правосуддя.

О. С. Ткачук робить обґрунтований висновок про те, що «право на справедливий судовий розгляд є процесуальним правом людини, функція якого може бути зведена до двох основних положень: по-перше, зазначене право є правом для захисту інших прав, тому із цієї позиції воно виступає мета-правом; по-друге, воно має власну самодостатню цінність, як складова частина принципу верховенства права» [7, с. 189–190]. Розуміння права на справедливий суд як мета-права підкреслює його інструментальну природу в системі прав і свобод, адже дане право виступає універсальним механізмом захисту, який дозволяє особі ефективно відновити порушені права, незалежно від того, чи йдеться про політичні, соціально-економічні чи особисті немайнові права. Щодо самодостатньої цінності цього права, то тут акцент зміщується з його допоміжної функції на внутрішній, ціннісний зміст: право на справедливий суд є обов'язковою умовою існування правової держави, незалежно від того, чи було воно використане для захисту інших прав.

Варто зазначити, що така подвійна інтерпретація особливо актуальна для України в умовах судової реформи та постійних викликів правосуддю під час воєнного стану. З однієї сторони, вона вимагає посилення процесуальних гарантій доступу до суду та рівності сторін. З іншої сторони, утвердження високих стандартів незалежності, безсторонності і прозорості судової влади як базових цінностей, що не можуть бути зведені до суто інструментальної ролі.

На думку У. З. Коруц, право на справедливий судовий розгляд слід трактувати як фундаментальне суб'єктивне право людини, закріплене в міжнародних та національних нормативно-правових актах, визнане світовою спільнотою та наділене складною, багаторівневою структурою. Воно охоплює систему універсальних стандартів справедливого судового процесу, визначає базові принципи справедливості і містить комплекс гарантій, спрямованих на забезпечення, реалізацію й захист прав, свобод та законних інтересів особи в судовому порядку - як у межах міжнародних, так і національних судових органів [8, с. 10]. Вищенаведене тлумачення підкреслює інтегративний характер права на справедливий суд, яке виступає одночасно процесуальною гарантією, елементом правової культури, а також міжнародним стандартом, обов'язковим для держави, що проголосила себе правовою й демократичною.

Як підкреслює Ю. А. Тобота, різні підходи до тлумачення категорії «справедливість» дозволяють узагальнено визначити її як: 1) чесність, доброчесність та неупередженість (об'єктивність) у правовідносинах між суб'єктами права, що відповідають моральним і правовим засадам; 2) дотримання пропорційності між вчиненим правопорушенням і покаранням, між трудовою діяльністю та винагородою; 3) забезпечення рівності правового статусу учасників правовідносин. У межах останнього критерію рівність розглядається у контексті здійснення правосуддя як національними судами, так і міжнародними юрисдикційними органами, де всі сторони процесу наділені однаковими процесуальними правами та обов'язками. Таким чином, науковець резюмує, що у процесуальному вимірі поняття «справедливий» трактується як неупереджений (незалежний) та об'єктивний, що однаковою мірою, без надання будь-яких переваг, враховує інтереси всіх учасників судового розгляду і відповідає вимогам правових норм [9, с. 66]. Відповідно до позиції Ю.А. Тоботи справедливість розглядається як водночас конституційний принцип і процесуальна гарантія, що надає праву на справедливий суд системного, багатовимірного змісту. У такому розу-

мінні це право передбачає поєднання морально-етичних засад (чесність, доброчесність, неупередженість), матеріально-правових вимог (пропорційність та рівність) і процесуальних стандартів (незалежність суду, рівність сторін, об'єктивність розгляду).

О. В. Гришук та З. А. Добош підкреслюють, що справедливість, будучи базовою правовою цінністю, відіграє ключову роль у пізнанні сутності права, формуванні його інституційної структури та визначенні вимог, які висуваються до правового регулювання суспільних відносин у сучасних умовах. На їхню думку, поєднання (конвергенція) принципу справедливості з правом здатне забезпечити його результативність та, відповідно, підтвердити значущість права як найбільш ефективного інструмента соціального регулювання [10, с. 69-72]. Дана точка зору особливо важлива, адже вимагає, щоб судочинство було не тільки процесуально бездоганним, але й внутрішньо справедливим, поєднуючи юридичну форму з морально-етичним змістом, що відповідає очікуванням суспільства і міжнародним стандартам правосуддя.

Як зауважує Т. І. Фулей, право на справедливий суд є комплексним і всеохоплюючим правовим інститутом, оскільки охоплює: а) право на судовий захист, яке включає гарантії доступності правосуддя, розгляду справи належним та неупередженим судом у межах «розумного строку», а також дотримання принципів справедливості та публічності судового слухання; б) основоположні засади судочинства, серед яких - верховенство права, законність, рівність усіх учасників процесу перед законом і судом, змагальність та диспозитивність, відкритість і гласність судового розгляду, право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень, а також обов'язковість їх виконання [11, с. 24–52]. Позиція Т.І. Фулея кореспондує з європейськими стандартами, зокрема із тлумаченням статті 6 Конвенції ЄСПЛ, де право на справедливий суд розглядається як єдиний комплексний стандарт.

І.М. Жаровська та Н.М. Грень вірно стверджують, що загалом право на справедливий суд є тією гарантією для громадян, що забезпечує можливість отримання справедливого судочинства. Вчені наголошують, що реалізація права на справедливий суд - це цілеспрямований послідовний процес переведення соціальних благ, визначених нормами права, у стан їх можливого і дійсного використання конкретною особою, наслідком якого є захист та відновлення їх прав і законних інтересів [12, с. 6]. Вказане концептуальне бачення спрямоване на гармонізацію національної судової практики з міжнародними стандартами, зокрема практикою ЄСПЛ, і покликана забезпечити фактичну реалізацію права на справедливий суд, роблячи його дієвим інструментом захисту прав і свобод людини.

На думку І.В. Завальнюк, справедливий судовий розгляд можна визначити як процес діяльності суду, здійснення правосуддя з урахуванням реалізації рівних прав і обов'язків сторін за їх участю, на основі сформованих принципів судочинства [13, с. 51]. Акцент на балансі прав і обов'язків сторін підкреслює змагальний характер процесу та роль суду як неупередженого арбітра. Однак недоліком такого визначення є його надмірна процесуальна орієнтованість, яка залишає поза увагою ширший інституційний і гарантійний контекст права на справедливий суд. Зокрема, у цьому підході недостатньо розкривається роль структурних гарантій - наприклад, незалежність і безсторонність суддів, забезпечення доступу до правосуддя, обов'язковість виконання судових рішень, право на апеляційний і касаційний перегляд. Також у визначенні відсутній акцент на змістовному аспекті справедливості, що включає пропорційність, правову визначеність і належну мотивацію рішень.

Отже, виходячи з усього вищенаведеного, можемо резюмувати, що право на справедливий суд - це гарантоване Конституцією України та міжнародними норма-

тивно-правовими актами фундаментальне суб'єктивне право кожної особи на розгляд і вирішення її справи судом, установленим законом, незалежним, безстороннім і компетентним, у відкритому процесі та впродовж розумного строку, на засадах верховенства права, що забезпечує реальну дієвість правосуддя через поєднання індивідуальних процесуальних гарантій, інституційних засад судочинства, принципів матеріальної справедливості й ефективних процесуальних засобів захисту.

Висновки. Отже, слід констатувати, що право на справедливий суд є багатограним інститутом, який поєднує у собі як матеріально-правові, так і процесуально-правові елементи, будучи одночасно і самодостатнім правом, і універсальним механізмом забезпечення реалізації всіх інших прав та свобод людини і громадянина. Його доктринальне осмислення вимагає врахування як загальнолюдських цінностей, закріплених у міжнародних актах, так і специфіки конституційного розвитку України, особливо в умовах воєнного стану та трансформаційних процесів судової системи.

Проведене нами дослідження підтверджує, що поняття «справедливий суд» виходить далеко за межі формального доступу до правосуддя, охоплюючи комплекс вимог і гарантій. У цьому сенсі воно виступає інтегративною категорією, що втілює принцип верховенства права в його процесуальному вимірі. У контексті євроінтеграційних прагнень України право на справедливий суд слід розглядати як індикатор правової зрілості держави, здатної забезпечити ефективний захист прав людини навіть у кризових умовах.

Тож, можемо підсумувати, що право на справедливий суд є не тільки конституційною нормою та міжнародно-правовим зобов'язанням, але й ключовим елементом механізму забезпечення верховенства права, правової визначеності і стабільності суспільних відносин. Його ефективна реалізація можлива виключно за умови комплексної взаємодії правових, організаційних, інституційних та культурно-ціннісних чинників, що в сукупності формують правову систему демократичної, соціальної та правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережанський Г.І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2017. С. 191-196.
2. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. № 26. С. 16–32.
3. Степанова С.В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ ; Ужгород, 2018. 216 с.
4. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. Київ : Університет «Україна», 2014. 561 с.
5. Doebller Curtis F. J. Introduction to International Human Rights Law. CD Publishing; null edition (December 15, 2006). 270 p.
6. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 132-137.
7. Ткачук О.С. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. Р. 188–193.
8. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовча практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.
9. Тобота Ю. А. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 65–68.
10. Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельн. ун-т управл. та права, 2013. 268 с.
11. Фулей Т. І. Застосування Європейської конвенції з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні : навч.-метод. посіб. для суддів / Акад. суддів України. Київ : Гештальт Консалтинг Груп : Прок-Бізнес, 2009. 200 с.
12. Жаровська І.М., Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 5. 2017. С. 3-6.
13. Завальнюк І.В. Конституційно-правова кваліфікація права на справедливий суд. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 46-52.